

Vårt näringslivs omvandling

AV ERIK HÖÖK

I saneringen av Stockholms centrum återfinns många av de faser som ligger i beteckningen "omvandling", som den här används. En välkänd och invand miljö försvinner och ersätts av något nytt som ännu inte funnit sin form. Gamla byggnader raderas för att ge plats åt anläggningar avpassade efter en ny tids krav; anläggningar i en helt annan form och i annat material och uppförda med en annan teknik än sina föregångare. Och till grund för denna sanering ligger en avvägning mellan praktiskt-materiella önskemål och kulturella-estetiska värderingar. Betingelserna för vardagens arbete i kontor och affärer, för individernas inköp av förnödenheter såväl som för fritidens avkoppling i en tilltalande omgivning berörs av denna sanering.

En omdaningsprocess av innerst samma innebörd, fastän den givetvis

tar sig andra uttryck och former pågår ständigt inom vårt näringsliv. Namnen på denna företeelse må skifta under olika tider — industrialisering, kommersialisering, automation etc. — men de är främst beteckningar för olika skeden av ett förlopp vars grunddrag dock är ganska genomgående och bestående. Vill man kortfattat söka ange vad denna omdaning eller omvandling av näringslivet innebär kan man kanske säga att den består av tillkomsten av nya varor, nya produktionsmetoder och ny organisation av arbetet. Genom uppfinningar och upptäckter av olika slag kan människornas behov tillgodoses på ett annat och bättre sätt än tidigare. Genom nya hjälpmedel och ny teknik kan man även förenkla arbetet på att framställa redan förefintliga varor och tjänster. Sådana framsteg betyder i sin tur att individerna i samhället får möjlighet att bättre täcka sina behov eller att tillgodose nya och andra behov. Den därigenom framkomna förskjutning-

Erik Höök är fil. lic. i nationalekonomi och bitr. forskningschef vid Industriens Utredningsinstitut.

en i konsumtionen återverkar sedan på näringslivets uppbyggnad.

En så sammansatt och komplicerad omvandlingsprocess är mycket svår att fånga och åskådliggöra genom något enkelt siffermaterial. Ofta brukar man dock för att illustrera utvecklingen använda sig av olika statistiska uppgifter rörande den yrkesverksamma befolkningens fördelning på näringar och yrken. I detta syfte brukar man exempelvis anföra den relativa nedgången av sysselsättningen inom det svenska jordbruket. Enligt folkräkningarna har ju denna näringsgrens andel av den förvärvsarbetande befolkningen sjunkit från omkring 80 procent 1870 till ca 20 procent 1950. Mot detta ställer man ofta den expansion av industrin som samtidigt ägt rum; från knappt 10 procent av den yrkesverksamma befolkningen 1870 till 40 procent år 1950. Därtill kan sedan fogas ett par procenttal, 13 procent 1870 och 34 procent 1950, som illustrerar hur handel, samfärdsl etc. dragit till sig en allt större andel av de arbetande. Andra mått som i dessa sammanhang kommer till användning avser de förvärvsarbetandes fördelning efter yrkesställning. Speciellt framhävs därvid den mycket snabba tillväxt av tjänstemännens antal som skett framför allt under senare decennier och som resulterat i att dessas numerär ungefär fördubblats (från ca 425 000 till 835 000) mellan 1930 och 1950.

Servicenäringarnas tillväxt

Onekligen förmedlar dylika sifferjämförelser ett starkt intryck av att

det skett en djupgående förändring och omvandling av svenskt näringsliv. Men data av detta slag måste användas med försiktighet och med ett ständigt beaktande av vad de verkligen återspeglar. I synnerhet gäller detta om man ur sådana sifferserier söker finna ledning för antaganden om hur utvecklingen kommer att te sig framåt i tiden. Vad som närmare åsyftas med denna erinran torde bäst kunna klargöras genom en diskussion av den inte helt ovanliga uppfattningen att servicenäringarna vid en bestående inkomstökning i samhället självklart och mer eller mindre ofrånkomligt kommer att tillväxa. Denna föreställning grundar sig till stor del just på sådana hittillsvarande förändringar i sifferserier över befolkningens sammansättning som nyss anförts.

Antagandena om att servicenäringarna skall expandera allt efter som levnadsstandarden i samhället stiger baseras vanligen på följande resonemang. Inträder en inkomstökning i samhället kan man anta att individerna ökar sin konsumtion. Förbrukningen höjs dock troligen därvid inte likformigt för alla grupper av varor och tjänster utan den stegrade efterfrågan torde koncentreras mot vissa områden. Sannolikt är sålunda att speciellt tjänster av olika slag blir föremål för den höjda efterfrågan. Och eftersom tillgodoseendet av tjänster i högre grad vilar på servicenäringarna än på de övriga näringarna skulle man få den omnämnda expansionen inom denna del av näringslivet. Som stöd för dessa resonemang åberopas att man för de

flesta länder kunnat iakttä att en tillväxt av servicenäringarna ägt rum samtidigt med att inkomsterna stigit. Ovan framhölls att omvandlingen av näringslivet är en mycket sammansatt och komplex företeelse. Förändringar i folkräkningssiffror kan därför inte betraktas som utslag av någon enkel enhetlig tendens inom näringslivet utan måste ses som nettoresultat av flera olika — stundom i skilda riktningar verkande — faktorer. Med hänsyn därtill finns det anledning att a priori ställa sig tveksam till schematiska uttolkningar av förskjutningar i yrkesfördelningen och denna tveksamhet förstärks av en närmare granskning av de hittillsvarande tendenserna.

Nya arbetsuppgifter

Ser man på servicenäringarnas tillväxt kan man urskilja flera olika faktorer som påverkat den relativa storleken av den arbetsstyrka som där funnit sysselsättning. En väg efter vilken en sådan återverkan skett kan betecknas som en överföring till handel, samfärdsl etc. av arbetsuppgifter som tidigare utförts inom andra näringar. Övertagandet av nya funktioner har mestadels skett i samband med att nya tekniska produktionsmetoder eller att en ny utformning av varan eller tjänsten ifråga kunnat introduceras. Även om sålunda överflyttningen av arbetsuppgifter varit starkt sammanvävd med andra förändringar är det dock uppenbart att detta element i omvandlingen varit betydande. Det är förvisso inte så lätt att omedelbart se

hur genom den ökade arbetsfördelningen och specialiseringen t.ex. olika yrkeskategorier inom jordbruket ersatts av anställda inom handel och transport. Men för att tillspetsa det hela så kan väl dock betydande likheter i arbetsuppgifterna sägas föreligga mellan t.ex. ett biträde i en mjölkbutik och den kvinna på bondgården som sålde ut sin mjölk till grannarna, eller mellan bonden som försåg hästen med det foder som behövdes för att denna skulle orka dra plogen och den person inom oljehandeln som förser bondgårdens traktor med det erforderliga bränslet. På liknande sätt har servicenäringarna fått motta skilda uppgifter från andra näringar. Inte minst betydelsefullt har därvid varit de tillskott som kommit från hemmen eller den del av detta arbetsområde som i statistiken går under benämningen "husligt arbete". Till en del har denna överföring tagit sig uttryck i en nedgång i antalet anställda i husligt arbete men dessutom har det även varit fråga om en betydande utvidgning av de funktioner i samhället som täcks av marknadshushållningen — en utvidgning varigenom nationalinkomstbegreppet i viss mån även vidgats och som medfört att andelen yrkesverksamma av totalbefolkningen ökat. Bagerier och konditorier, tvättinrättningar, tillverkning och handel med färdiglagad mat, med textil konfektion etc. är verksamhetsområden som berörts av dessa förändringar. — Sedan är det klart, att det även, ehuru i betydligt mindre grad, förekommit en överföring av arbetsuppgifter i andra riktningen, från servicenäring-

arna till de varuproducerande näringarna. Ett exempel härpå utgör paketeringen av varorna. Gårdagens spicerihandlare hade mycket arbete med att väga upp och paketera mjöl, socker, russin, kaffe, etc. som dagens handlare expedierar i standardiserade fabrikantförpackningar.

Nya varor och tjänster

En något annan linje efter vilken en utvidgning av servicenäringsarnas arbetsfält kommit till stånd utgöres av tillkomsten av nya varor och ny teknik. Telefon, radio, film och television kan sägas ha skapat nya funktioner i samhället som till stor del kommit att åvila servicenäringsarna. Delvis innebär dessa media att nya behov tillskapats men i icke ringa mån kan de även sägas ha medfört en enorm förenkling och prissänkning då det gällt tillgodoseendet av efterfrågan på underhållning, föredrag, undervisning etc. Samma sak gäller, om än i avgjort lägre grad ifråga om bilismen och flyget som förbilligat inte bara själva transporttjänsterna utan samtidigt därmed även hela det större efterfrågeområde som kan karakteriseras som turist- och resetjänster.

Beträffande detta sistnämnda område kommer emellertid den faktor som ofta tillmäts den största betydelsen i detta sammanhang in i bilden. Här åsyftas då den inkomstökning som skett i vårt samhälle och den relativa ökning av efterfrågan på servicenäringsens tjänster som denna antas ha haft. Onekligen kan i flera fall

de stegrade inkomsterna ha haft en sådan effekt, men något kännetecknande drag för denna sektor i stort kan detta absolut inte sägas vara. Det kan nog istället hävdas att mest karakteristiskt eljest varit att den realiserade efterfrågan på mer renodlade tjänster avtagit samtidigt med inkomstökningarna i samhället. Det något paradoxala förhållandet att tjänsterna minskar men servicenäringsarna totalt ökar skulle alltså ha gällt. Men hur kan då detta förklaras? Den viktigaste anledningen torde utgöras av det samband som råder mellan inkomstökningar och prisutveckling — ett samband som är en av de väsentligaste drivkrafterna i hela omvandlingsprocessen. De vinster som man strävar efter vid rationaliseringar av olika slag och som man därvid kan lyckas uppnå bildar en inkomstökning som till alldeles övervägande del utgår som löner till de i produktionen sysselsatta. Löneökningarna kan dock inte enbart ske inom den eller de sektorer där produktivitetsvinsterna för tillfället uppnås utan genom marknadsförhållandena måste lönestegringarna spridas över hela fältet. Detta gör att för exempelvis renodlade tjänster ett pris måste betalas som bestäms av de timförtjänster som i allmänhet utgår inom näringslivet i stort. Sker ingen som helst rationalisering av en tjänst leder dessa förhållanden till att priserna på tjänsterna stiger i förhållande till priserna på olika varor, vars framställning man kunnat förenkla och förbilliga. En sådan här relativ prissäskjutning återverkar efterhand på efterfrågan. Finns det en latent

strävan att öka konsumtionen av tjänster då inkomsterna stiger kommer denna att dämpas och motverkas av prisuppgången. Fördyringen utlöser nämligen försök att på olika sätt substituera tjänster mot varor eller att rationalisera och mekanisera tjänsterna.

Varor — tjänster

Den hittillsvarande utvecklingen erbjuder många exempel på dessa samband. Höjda priser på skraddartjänster har medverkat till en övergång mot konfektion; för skomakartjänsterna gäller detsamma — en annan sida av denna utveckling som innebär att man lagar sina skor färre gånger och i stället köper nytt eller köper skor som inte kräver så mycket lagning har där även varit ganska markerad. Denna tendens att utbyta tjänster mot varor kan som nämnts också karakteriseras som en tendens att söka mekanisera och rationalisera tjänsterna. Strävandena i denna riktning har berört alla områden där man tar tjänster i anspråk. I hemmen har hembiträdestjänsternas fördyring bidragit till den minskning i matlagningsarbetet (konserver, färdiglagat etc.) och syarbetet (konfektion etc.), till den mekanisering av olika arbetsmoment (dammsugare, tvättmaskiner o.s.v.) som där varit så framträdande. Går man till handeln finner man även starka utslag av samma tendens, t.ex. de färdigpaketerade varornas framväxt. självbetjäningsaffärerna, automaterna o.s.v. — Denna process har helt naturligt inte kunnat verka på de

områden där det varit svårt att substituera den personliga tjänsten mot varor, såsom fallet t.ex. är när det gäller frisörer och skönhetsalonger. Vidare har ju det offentliga satt prismekanismen ur spel för vissa personliga tjänster såsom läkare och tandläkare.

De här anförda omständigheterna innebär att man inte torde kunna tillmäta inkomstökningarna den avgörande betydelsen då det gäller att förklara servicenäringarnas tillväxt. Till dessas utveckling har flera olika faktorer bidragit — bl.a. de tidigare berörda tendenserna till ökad arbetsfördelning och specialisering varav följt en ändrad uppdelning av arbetsuppgifterna i samhället och vidare de inslag av nya funktioner och konsumtionsområden som tillförts servicenäringarna. Genom tekniken radikalt förändrade produktionsförutsättningar eller drastiska prisförändringar i kombination med inkomstutvecklingen är en annan mycket väsentlig sak i detta sammanhang, varpå radio och telefon är en god illustration.

Mer generella samband

Här har omvandlingsproblemen uppmärksammats främst genom en diskussion av servicenäringarna. Detta kan försvaras med att de samband som belysts torde äga giltighet även för övriga näringarnas vidkommande. Det kan dessutom vara motiverat att i den aktuella diskussionen om näringslivets omvandling särskilt uppmärksamma servicenäringarna då de problem som där

kommer till synes kan antas i hög grad komma att göra sig påminta i den framtida utvecklingen. Det torde nämligen finnas starka skäl att tro att omvandlingsproblematiken i högre grad än tidigare kommer att avse vägar och metoder att rationalisera och mekanisera tjänster av olika slag. Distributionsfrågorna har ju ganska länge livligt uppmärksamats och det förefaller mycket troligt att pressen att uppnå högre produktivitetstvinsten ytterligare förstärks.

Ett annat område som visserligen inte speciellt hör hemma inom servicenäringsarna men som, då arbetsuppgifterna där är av liknande art, kan nämnas i detta sammanhang är kontoren och deras rationalisering. Tendenser till ökad användning av olika maskinella hjälpmedel i kontorsarbetet har ju under senare tid kommit till allt klarare uttryck, och under 1960-talet kan måhända utvecklingen bryta igenom på en så bred front, att man kanske kan spå om de kommande tio åren som ett kontorsrationaliseringens decennium. Anledningen till att detta område alltmer börjat komma i förgrunden vid näringslivets omvandling är väl att söka i att kontorsarbetet genom sin starka tillväxt kommit att utgöra ett stort element i de flesta företags kostnadsbudget. Möjligheterna att finna kostnadsbesparingar som mer påtagligt återverkar på totalkostnaderna är därigenom i högre grad än tidigare bestämda av produktivitetsförhållandena på kontoren. Vidare har denna del av företagen inte på samma sätt som produktionsavdel-

ningarna varit föremål för rationaliseringsstudier och -strävanden, vilket möjligen kan innebära att där finns förhållandevis mycket att vinna i produktivitetshänseende.

Den offentliga sektorns tjänster

Ett par ord kan i detta sammanhang förtjäna nämnas om ett par områden inom den offentliga sektorn (skol- och universitetsväsendet samt fångvården) där olika omvandlingsaspekter är mycket aktuella. Utvecklingen har där rest krav på genomgripande reformer för att nå en bättre utbildningsstandard i samhället respektive för att förhindra och förekomma en ökad brottslighet. Insättandet av större resurser i form av material och personal framstår där som behövligt. I den aktuella diskussionen syns därvid önskemålet vara att man får mer av en individuell avpassad undervisning resp. vård. Detta är säkerligen i flera fall angeläget och behövligt om man skall uppnå effektivitet i arbetet. Det bör emellertid uppmärksammas att strävandena mot en individualisering i efterfrågan på tjänster avviker från den allmänna tendensen som går mot en högre mekanisering av tjänsterna. Skillnaden mellan dessa tendenser kan sägas till viss del vara den att man för en viss kostnad kan välja mellan att få en minskande kvantitet tjänster av högre kvalitet eller att få en växande kvantitet av lägre kvalitet. Då jag saknar förutsättningar att diskutera skol- och fång-

vårdsfrågor kan inget sägas om en sådan valsituation har aktualitet och är realistisk i dessa fall. Men det syns inte vara helt osannolikt att det på längre sikt blir nödvändigt att mer inrikta ansträngningarna på att finna nya och rationella metoder för utbildning och brottsförebyggande om man skall orka med att höja standarden på dessa områden. De angelägnaste reformerna skulle i så fall för dessa områdens vidkommande vara att så snabbt som möjligt satsa resurser på forskning inom pedagogiken och kriminologien — de fält varifrån vi kan ha chanser att få anvisningar om både bättre och billigare arbetsmetoder för ifrågasvarande sektorer.

Den västeuropeiska integrationen

Under senare tid har näringslivets omvandling inte kunnat föras på tal utan att de pågående integrationssträvandena i Västeuropa föranlett frågor om hur sådana förändringar i den yttre marknadsramen kommer att återverka på vårt näringslivs struktur och utvecklingsmöjligheter. Ingen synes ha kunnat ge några mer preciserade besked på dessa punkter. Att vissa omställningsproblem kommer att inställa sig torde man väl vara ganska enig om även om man är högst osäker beträffande var och på vad sätt problemen kommer att aktualiseras.

Tveksamt är emellertid om de förändringar i näringslivet som kan

föranledas av de vidgade marknaderna kan tänkas innebära någon väsentligt nytt inslag i omvandlingsprocessen. Flera exempel kan anföras från tidigare skeden då ändrade förutsättningar för konkurrens med säljare och köpare på utländska marknader ställt olika svenska näringar inför omställningsproblem av mer djupgående art än de som kan påräknas i nyssnämnda sammanhang. Malmbrytningen, järnhanteringen, jordbruket m.fl. har sålunda vid olika tidpunkter mött sådana internationellt betingade radikala förskjutningar i produktionsmetoder och prisförhållanden. Vidare kan nog sägas att olikheter i penningvärdeförändringar mellan vårt land och andra länder som under senare decennier har uppträtt, och som med hänsyn till sina verkningar i viss mån kan jämföras med justeringar av tullnivåerna, i flera fall förändrat konkurrenssituationen mer än som de aktuella tullregleringarna kan medföra. Om integrationssträvandena utifrån dessa utgångspunkter vare sig kan betecknas som något nytt inslag i omvandlingen eller tänkas mer väsentligt påverka takten i näringslivets omdaning förringas därmed inte på något sätt betydelsen och vikten av att beakta de krav och möjligheter som följer av en ökad internationell samverkan. Ty skall omvandlingen — och den förbättring av standarden som den leder till — kunna fortgå i samma takt som hittills krävs just att alla förändringar i pris- och konkurrensförhållandena snabbt uppmärksammas och beaktas vid produktionens inriktning.

Jordbrukets omvandling

I detta sammanhang bör dock kanske framhållas att en mer djupgående förändring av utvecklingsbetingelserna för vårt lands del givetvis skulle följa av integrationssträvandena om dessa i högre grad även kommer att omfatta jordbruket. Att konsekvenserna i detta fall skulle kunna antas bli mer vittgående sammanhänger ju med att denna näringsgren under flera decennier på olika sätt skyddats mot en internationell konkurrens. Här kan inte denna fråga närmare beröras men det bör framhållas att man, även om jordbruket inte kommer att beröras av integrationen, kan vänta sig en fortsatt snabb omvandling inom denna del av näringslivet. Och den i viss mån nya fas i utvecklingen som där börjat under 1950-talet torde för de närmaste årtiondena kunna beräknas gå in i ett accelererat tempo. De förändringar i jordbrukets struktur som länge pågick berörde framförallt de inre produktionsmetoderna, medan däremot den yttre ramen i form av t.ex. bruksdelarnas storlek, jordbruksföretagarnas antal etc. påverkades i ganska liten utsträckning. Möjligheterna att efter dessa linjer väsentligt förbättra lönsamheten för det enskilda jordbruket har under senare år snabbt reducerats och de fortsatta rationaliseringssträvandena måste därför sökas i förändringar i storleksstrukturen. Med hänsyn till de troliga framtida efterfrågeförhållandena och sannolika förskjutningar i prisrelationerna mellan produktionsfaktorerna arbete,

kapital och jord finns det skäl att räkna med en snabb utveckling i detta avseende. Mellankrigsperioden och 1940-talet medförde en drastisk nedskärning av antalet jordbruksarbetare och medhjälpande familjemedlemmar inom jordbruket. De närmaste årtiondena torde kanske resultera i en lika påtaglig nedgång av antalet brukare — utvecklingen leder fram mot den stora "företagsdöden" inom jordbruket. Jämsides därmed kommer troligen en allt större specialisering i produktionen att göra sig gällande. Olika tendenser i sådan riktning har ju kunnat iakttas — t.ex. höns- och svinavel — och de synes komma att utsträckas till allt fler områden. Jordbruket skulle alltså gå mot väsentligt färre men större och mer specialinriktade företagsenheter.

*

Här har endast några få sidor av näringslivets omvandling berörts. Av de många icke behandlade aspekter som kan läggas på dessa frågor kan avslutningsvis erinras om de mer ekonomiskt-politiska överväganden som varit aktuella i detta sammanhang. Ett av dessa gäller frågan i vad mån man genom olika centralt vidtagna åtgärder kan styra takten eller riktningen i omvandlingen. Det är därvid den s.k. branschrationaliseringen eller strukturrationaliseringen som åsyftas. Diskussionerna kring dessa frågor syns dock knappast ha lett till några egentliga resultat i den meningen att man kunnat ange någon klar målsättning eller några effektiva handlingslinjer för en sådan verksamhet. De försök som i prakti-

ken gjorts i strukturrationaliserings- syfte har inte heller varit särskilt uppmuntrande. Beräffande jordbruket torde det sålunda måhända vara mer befogat att säga att den starka omvandling som skett kommit till stånd *trots* lantbruksnämnder, jordförvärvslagar etc. än att tillskriva dessa verksamheter en styrande verkan i förloppet. En mer fruktbar angreppslinje för de samhälleliga ansträngningarna i samband med näringslivets omvandling syns ligga i den aktiva arbetsmarknadspolitik, som under senare år kommit att allt mer uppmärksammas och delvis även praktiseras. Dessa problem skall dock här lämnas åsido.

Harry Martinsson talar i en av sina böcker om sjön Elmen — ensam som växtplats för sjönöten. Befolkningen däromkring fann en lönande sysselsättning i att ledsaga botanikintres-

serade turister till denna växtplats, varav följde att "sjönöten (trapanatans) blomman i Elmen dog ut för poängers skull". All omvandling har ett pris; den sida av den som innebär framsteg i ökad kunskap, i ny teknik, metoder och varor måste vägas mot en annan som kan bestå av krympande marknader för äldre produkter, bortfall av arbetstillfällen inom en viss bygd, skönhetsvärden som försvinner etc. Ofta nämner vi med beklagande att kostnadssidan av omvandlingen inte tycks ha tillräckligt beaktats och att där något pris för blomman i Elmen, för Sergelhuset, för fjällsjön eller lövängen inte tagits med. Vi klagat men klagat oberättigat. Priset finns förvisso med i kalkylen. Men att detta pris är för lågt; därför kan vi endast förebrå oss själva som klagat men ej vill betala det högre pris som erfordras.